

Кристина Ж. Милорадовић*

НАВУХОДОНОСОРОВ САН У ИСТОЧНОХРИШЋАНСКИМ ИЛУСТРОВАНИМ ПСАЛТИРИМА КАО АМБЛЕМ БОЖИЈЕГ ПРЕБИВАЛИШТА НА СИОНУ**

*Гора је Васанска гора Божија; гора је Васанска гора хумовија.
Зашио гедати завидливо, горе хумовије?
Ево гора, на којој омиље Богу живјети, и на којој ће Господ живјети до вијека.
[Пс 67 (68): 15–16]*

САЖЕТАК: Ликовна интерпретација стихова Пс 67 (68): 15–16 у свим сачуваним источнохришћанским илустрованим псалтирима обухвата различите иконографске варијанте Навуходносоровог сна, догађаја описаног у старозаветној Књизи пророка Данила (Дан 2). Стихови псалма који говоре о гори „на којој омиље Богу живјети” и на којој ће „Господ живјети до вијека” изједначени су са сликом камена који ће се од горе одвалити без руку, сатрти статуу из Навуходносоровог сна и постати планина која ће испунити сву земљу. У таквој семантичкој спрези Пс 67 (68) и прича о Навуходносоровом сну фокусирају се на места Господњег пребивалишта на земљи (Синај, Сион), користећи богати репертоар библијских, догматско-литургијских и иконографских тема, попут симболичних слика теофанија и хијерофанија, префигурација Богомајке, Христа и Христовог Оваплоћења, те есхатолошких идеја Новог Сиона / Јерусалима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Пс 67 (68), Навуходносоров сан, Богородица Гора, Христос Камен, Инкарнација.

Псалам 67 (68), приписан цару Давиду, начелно припада жанровској категорији химни, то јест похвалних песама теоцентричног садржаја, које славе и величају omnipotentност, доброту и дела Господа. Доминантно жанровско одређење Пс 67 (68) као химне употпуњено је и елементима молитвених псалама и псалама захвалности, као

* Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Оригинални научни рад / Original scientific paper; kristina.m.radosavljevic@gmail.com

** Овај рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта *Човек и друштво у време кризе*, који финансира Филозофски факултет Универзитета у Београду.

и есхатолошким садржајем, док су га поједини истраживачи дефинисали и као процесionalну песму или литургију (GUNKEL 1969: 10–13, 30–33; 1998: 22–65; VINCENT 2001: 242–243; МЛАДЕНОВИЋ 2012: 33–35). Начињено је више покушаја да се идентификује тема Пс 67 (68) – псалм је повезиван са конкретним догађајима у историји Израиља (војне победе Давида и Соломона, хебрејске новогодишње церемоније, историја Ковчега Завета) или је идентификован као ода која уопштено прославља победе Јехове у дугој израиљској историји (VINCENT 2001: 77–137, 201–223; KNOHL 2012: 1–21). Међутим, стихови Пс 67 (68) још увек изазивају различите полемике међу истраживачима у питању њихове семантичке, симболичке и егзегетске вредности, као и улоге псалма у култу (*Sitz im Leben*) и његовог интертекстуалног односа са другим канонским и апокрифним текстовима.

Полазиште старије литературе да је Пс 67 (68) колекција уводних делова различитих химни, што је и условило његову енигматичност (ALBRIGHT 1950–1951: 1–39; IwRY 1952: 161–165), потпуно је одбачено. Привидна неуједначеност Пс 67 (68) заправо се заснива на обиљу алузија из различитих библијских и ванбиблијских извора, удружених у једну поетску целину (VINCENT 2001: 138–191). Већ уводни стих Пс 67 (68): 1, цитат Мојсијеве изреке пред Ковчегом Завета – „И кад полагаше ковчег, говораше Мојсије: устани Господе, и нека се разаспу непријатељи твоји, и нека бјеже испред тебе који мрзе на те” (Бр 10: 35), даје семантички и значењски оквир целој песми, евокацијом култног предмета *par excellence* и симбола Господњег присуства (LOWDEN, CUTLER et al. 1991: 174; БИТНЕР, ПЕТРОВ 2019: 184–192) и његовог дугог пута до Давидовог града Јерусалима (2 Сам 6). Алудирање на путовање Израиља кроз пустињу не завршава се на томе, већ васкрсава и у потоњим стиховима описом теофаније на планини Синај и тренутка склапања завета између Господа и израиљског народа – „Боже! Када си ишао пред народом својим, када си ишао преко пустиње, Земља се тресијаше, и небо се растапаше од лица Божијега, и овај Синај од лица Бога, Бога Израиљева” [Пс 67 (68): 7–8] (LEVENSON 1985; KAZHDAN 1991: 1902–1903; VINCENT 2001: 47; ВРООКЕ 2008: 73–89). На тај начин мозаик наизглед некохерентних интертекстуалних алузија садржаних у псалму постаје хомогени литерарни амалгам о неумољивом кретању Господа, симболизованом у Ковчегу Завета, његовом пребивању међ израиљским народом, као и њиховом заједничком путу до коначног одредишта, уз истицање једне идеје – величања Господа и његовог пребивалишта (LEVENSON 1985; VINCENT 2001: 57–61).

Разматрајући место Божијег пребивалишта, које представља литерарни врхунац библијске песме, неминовно је приметити специфично обилато коришћење географских топоса у псалму. Неупитно је да је Пс 67 (68) један од централних текстова за сакралну топографију Старог завета (VINCENT 2001: 57–61; KNOHL 2012: 11–20). Тематски и структурално централна станца псалма [Пс 67 (68): 15–18] започиње поменом библијског Васана, плодне планинске регије на северу Трансјордана, чији је највећи врх планина Хермон (LEVI 1902: 573; ЛІРІЊСКИ 2006: 225–265). Насупрот величанственом Васану псалмист поставља планину коју је Господ, након дугог путовања, изабрао за

своје вечно боравиште међу људима – „Гора је Васанска гора Божија; гора је Васанска гора хумовита. Зашто гледате завидљиво, горе хумовите? Ево гора, на којој омиље Богу живјети, и на којој ће Господ живјети до вијека” [Пс 67 (68): 15–16]. Иако је прецизна локација Божијег пребивалишта у централним стиховима псалма у језичком смислу наменски формулисана као енигма, већ се у потоњим редовима старозаветне песме развија слика места Божијег становања који је у својој Светињи у Јерусалиму – „У цркви твојој, у Јерусалиму, цареви ће приносити даре” [Пс 67 (68): 29]. Поред тога, процесија која слави устоличење Господа у новом Дому јасно обухвата царска племена која су делила град Јерусалим те, употребом стилске фигуре меризма, симболично представљају целокупан Израил који се ујединио у радосној прослави Господа (VINCENT 2001: 52–54). Канонским читањем текста псалма и у контексту везе Пс 67 (68) са мотивом Ковчега Завета, јасно је да је гора коју је Господ изабрао за своје пребивалиште јерусалимска гора Сион (GUNKEL 1998: 283), место на коме је Ковчег Завета био похрањен на крају свог дугог путовања (2Сам 6: 12–15; 1Цар 8: 1–9), те *umbilicus mundi*, то јест средишња сакрална тачка хришћанске топографске мапе (VINCENT, ABEL 1922: 421–481; TERRIEN 1970: 315–338; LEVENSON 1985; OLLENBURGER 1987).¹

Пратећи старозаветни наратив о путовању Ковчега, Пс 67 (68): 15–16 повезао је претходне и потоње стихове псалма стварајући спону између старог (Синај) и новог (Јерусалим) Божијег пребивалишта (VINCENT 2001: 63–64, 171). Пс 67 (68) успешно сажима и трансформише синајски библијски наратив у један од епитета Господа, јер је Господ који се приказао Мојсију на Синају (Изл 19–32) исти Господ који тријумфално стиже у своје ново пребивалиште на Сиону и који је испунио храм у Јерусалиму. Инсистирање на мотиву Синаја свакако је део ширег концепта преумеравања синајске традиције и њеног апсорбовања у нову сакралну тачку хришћанске историје, те трансфера концепта божанске теофаније са Синаја на Сион (BROOKE 2008: 73–89; VUCUR 2009: 129–172; 2010: 33–52; PALMER 2012: 67–74). Нови завет не остаје нем на симболичну везу библијских топоса. Томе сведоче и делови двеју посланица апостола Павла – Галатима (Гал 4: 22–31) и Јеврејима (Јев 12: 18–24) – у којима се на поетски начин пореде догматске вредности теофанија одиграних на Синају и Сиону (RAMANTSWANA 2013: 132–140). Сучељеност Синаја и Сиона васкрсава као тема и у другим ранохришћанским теолошким текстовима. Један од њих је старозаветни псеудоепиграфски спис *Књиџа јубилеја (Leptogenesis)* из средине II века пре н. е. у којој се успоставља есхатолошка слика међусобно повезаних *loci sancti* – Едена, Синаја и Сиона – заснована на концепту *axis mundi*: „И знао је да је Врт Едена Светиња Светиња и пребивалиште Господа и планина Синај усред пустиње и планина Сион – средиште брода Земље: та три створена су као света места, једно наспрам другог”

¹ Слика Сиона је обликована у јудеохришћанској доктрини помоћу већег броја библијских догађаја, али, најпре, доношењем Ковчега Завета у Давидов град (1Дн 15–16) и Соломоновом изградњом храма на Сиону (2Дн 2–7). Традиционално се сионска црква везује и за новозаветне догађаје Тајне вечере (Мт 26: 17–29; Мк 14: 12–25; Лк 22: 7–38; Јн 13), Одашиљања апостола (Мт 28: 16–20) и Силаска Светог Духа на апостоле (Дап 2: 1–12) (LEVENSON 1985).

(Јуб 8: 19) (CHARLES 1902: 71–72; SULZBACH 2005: 283–305; BROOKE 2008: 73–75).² Интеграцијом еденских и синајских карактеристика непознати аутор апокрифа формира слику Сиона као идеолошког космичког центра у коме ће Господ себи створити пребивалиште (Јуб 1: 17, 29) (CHARLES 1902: 5, 10). У литерарном конструисању и аргументацији надмоћи и величанствености Сиона у односу на Синај, у Псеудо-Кипријановом трактату из III века, *De duobus montibus Sina et Sion*, Синај слови за земљу, старо и корпоралну реалност наспрам Сиона који означава небеса, ново и спиритуалну реалност (MIGNE 1844: col. 909–918). И химнографска традиција хришћанског Истока потврђује позиционирање Синаја наспрам Сиона и, мотивом старозаветне теофаније, повезује те две топографске тачке са првобитним Еденом, такође обликованим као место светог храма и свете планине Господњег боравишта – „Био си у Едему врту Божјем [...] и ја те поставих; ти бјеше на светој гори Божијој” (Јез 28: 13–14) (BUSCUR 2009: 129–172; 2010: 33–52; PALMER 2012: 56; MINOV 2016: 137–162). Типолошка веза двеју планина превазилази догматско-химнолошке оквире, те је утиснута и у свест обичног средњовековног човека. О томе сведоче средњовековне легенде о чудесном пребацивању камења са Синаја на Сион рукама анђела Богородице ради, забележене у ходочасничким делима XIII и XIV века на Западу (RACHMAN-SCHRIFE 2015: 57–73).

Из свега наведеног очигледно је да је однос Синаја и Сиона много комплекснији од једноставне антитезе. Стари завет начињен између Бога и Израиља на синајској планини представља ехо и префигурацију новог завета, начињеног на Сиону (VINCENT 2001: 171–172). Тиме Сион/Јерусалим и његов храм постају космичко средиште хришћанства, које је у себе апсорбовало синајске и еденске егзегетске вредности и традиционалне садржаје. Дакле, гора из Пс 67 (68), на којој ће „Господ живјети до вијека”, иста је гора која се описује есхатолошким тоновима и у књизи пророка Исаије [„Биће у потоња времена гора дома Господњег утврђена уврх гора и узвишена изнад хумова, и стјецаће се к њој сви народи. И ићи ће многи народи говорећи: ходите да идемо на гору Господњу, у дом Бога Јаковљева, и учиће нас својим путовима, и ходићемо стазама његовијем; јер ће из Сиона изаћи закон, и ријеч Господња из Јерусалима” (Иса 2: 2–3)] и коју већи број химни у псалтиру прославља као свету планину, место вечног пребивалишта Господа и дом његове свете куће – Сион.³ Место Сиона на историјско-религиозној мапи јудеохришћанског учења, као и чињеница да га је Господ одабрао за своје пребивалиште, утицали су на формирање његовог месијанског

² Радња *Књије јубилеја* одвија се на Синају, где анђеол диктира Мојсију дешавања од стварања света до изласка народа из Египта, уз истицање сотериолошке будућности, оличене у установљавању храма Господњег у Јерусалиму (CHARLES 1902: xiii–lxxxix; SEGAL 2007: 1–44).

³ „Ја сам помазао цара својега на Сиону, на светој гори својој” (Пс 2: 6); „Појте Господу који живи на Сиону, казујте народу дјела његова” [Пс 9 (10): 11]; „Него изабра кољено Јудино, гору Сион, која му омиље. И сагради светињу своју као горње своје станове, и као земљу утврди је до вијека” [Пс 77 (78): 68–69]; „Што је сам основа на горама светијем, Врата Сионска љуби Господ више свијех станова Јаковљевих” [Пс 87 (88): 1–2]; „Јер је изабрао Господ Сион, и омиље му живјети на њему, Ово је почивалиште моје у вијек, овдје ћу се населити; јер ми је омиљело” [Пс 132 (133): 13–14].

статуса још у библијско време [„И видјех небо ново и земљу нову; јер прво небо и прва земља прођоше, и мора више нема. И ја Јован видјех град свети, Јерусалим нов, гдје силази од Бога с неба, приправљен као невјеста украшена мужу својему. И чух глас велики с неба гдје говори: ево скиније Божије међу људима, и живљеће с њима, и они ће бити народ његов, и сам Бог биће с њима Бог њихов” (Отк 21: 1–3)]. Господња планина, која уједно слови и за Јерусалим и читав Израил, од малог канаанског града узраста до есхатолошког симбола вечне престонице Бога и његовог народа – Новог Сиона / Јерусалима (KUNNEL 1987: 17–59, 73–81; MEYER 2009: 7, 13).

Коначно, не треба занемарити ни есхатолошко-сотериолошку димензију Пс 67 (68) проткану кроз причу о лутању јеврејског народа до њиховог коначног одређишта. Прослављање Господа у његовој светињи, не само у времену псалмисте већ и у оном које ће доћи („У цркви твојој, у Јерусалиму, цареви ће приносити даре” [Пс 67 (68): 29]), формира слику есхатолошке наде у чијем центру је Сион, а која се истиче већ тријумфалним уводним стихом „Устаће Бог, и расуће се непријатељи његови, и побећи ће од лица његова који мрзе на њ” [Пс 67 (68): 1] (GUNKEL 1998: 55–57, 251, 255, 263, 264; MILLER 2010: 218–240). На тај начин Пс 67 (68) прави разлику између планине Синај, места старозаветне теофаније из времена када Израил још увек није изградио свој национални идентитет, и планине Сион, вечног Господњег дома са истакнутом улогом у есхатолошкој слици будућег времена (PALMER 2012: 74). Још у најранијој историји хришћанске цркве апостол Павле користи стихове Пс 67 (68) у својој Посланици Ефесцима (Еф 4: 8–9) као интегрални део наратива о Христовом Васкрсењу и Вазнесењу (LUCAS 2014: 104–150). Надовезујући се на новозаветну контекстуализацију Пс 67 (68), ранохришћански и средњовековни црквени оци развили су христолошко тумачење псалма и, у складу са темом тријумфалног доласка Ковчега Завета у Јерусалим, препознали су Пс 67 (68) као слику победоносног Христовог Силаска у Ад и Вазнесења (MIGNE 1857: col. 291D–306A; 1865: col. 812–840; WESSELSCHMIDT 2007: 63–74). Есхатолошком тону псалма доприноси и етичка антитеза праведника и грешника [Пс 67 (68): 2–6], поетска слика често коришћена у Псалтиру (VINCENT 2001: 43).

Литургија источнохришћанске цркве такође је дала значајно место Пс 67 (68) у богослужбеној комеморацији Христовог Васкрсења. На јутарњој (пред затвореним вратима храма) и вечерњој служби Васкрса (пред Часном трпезом у олтару), стихови Пс 67 (68): 1–3 [и Пс 117 (118): 24: „Ево дан, који створи Господ! Радујмо се и веселимо се у њ!”] певају се са тропаром петог гласа – „Христос васкресе из мртвих, смрћу смрт уништи и свима у гробовима живот дарова”, док на литургији формирају трећи антифон (Le Turicon de la Grande Eglise 1963: 94–95; Типик архиепископа Никодима 2007: 152б, 153б, 154а). Стихови Пс 67 (68): 1–3 чине и припеве *Пасхалних сѡихира* петог гласа, које се употребљавају током дневног богослужбеног циклуса Васкрса (Типик архиепископа Никодима 2007: 153а, 154а). Исти богослужбени поредак, са истакнутом улогом Пс 67 (68), примењује се читаве Светле седмице (Типик архиепископа Никодима 2007: 151б–157а). Несумњиво су почетне речи стихова „Да васкрсне Бог” утицале на одабир Пс 67 (68) у прослављању Христовог Васкрсења, али не треба

занемарити ни тријумфални тон целокупног псалма који је у потпуности усаглашен са догматско-симболичким вредностима тог дела пасхалног литургијског циклуса (МИРКОВИЋ 1961: 172–222; ПОПОВИЋ 1980: 534–594; KRUEGER 2017: 132–150). Богослужбена контекстуализација псалма била је праћена и његовим ликовним уобличавањем. Илустровани источнохришћански псалтири једногласно су стих Пс 67 (68): 1 оплемењивали ликовним приказима Христовог Силаска у Ад или блиских иконографских варијанти поражавања Хада (DUFRENNE 1978: Psaume 67).⁴

* * *

Ликовна интерпретација наизглед загонетних стихова Пс 67 (68): 15–16 у свим сачуваним источнохришћанским илустрованим псалтирима са маргиналним представама уз тај псалом заснива се на приказу старозаветног наратива о Навуходоносоровом сну из другог поглавља Књиге пророка Данила (DUFRENNE 1978: Psaume 67; WALTER 1986: 275–276).

Данилова књига садржи низ дворских прича и апокалиптичних визија, обједињених есхатолошком идејом спасења јеврејског народа, која је отелотворена у централном мотиву храма, различито формулисано у појединачним наративима као света планина, Навуходоносорова палата, свети сасуди или трон (COLLINS 1975: 218–234; LUCAS 2007: 110–123; TUCKER 2007: 123–132; GOSWELL 2012: 509–520). Једна од прича је и сан који је уснио вавилонски цар Навуходоносор, освајач Јерусалима, а који су бројни халдејски врачари били немоћни да протумаче. Пророк Данило, странац на двору, објашњава вавилонском владару значење сна – делови идолатријске статуе коју је владар уснио, направљени од различитих материјала (злато, сребро, мед, гвожђе и гвожђе помешано са глином), слове за велика светска царства.⁵ Њихова владавина, међутим, биће сатрta каменом одваљеним од горе без руку, „који удари лик, поста гора велика и испуни сву земљу” (Дан 2: 35), те ће уступити место вечном Божијем царству оличеном у тој гори [„Бог ће небески подигнути царство које се до вијека неће расути, и то се царство неће оставити другом народу; оно ће сатрти и укинути сва та царства, а само ће стајати до вијека” (Дан 2: 44)]. Четворострука схема сукцесивних краљевстава (поновљена и у апокалиптичној визији из Дан 7), пореклом из далеко старијих, нејеврејских извора, за циљ је имала истицање суверенитета Господа у периодизацији историје човечанства (FLUSSER 1972: 148–175; BREED 2017:

⁴ Есхатолошко-сотериолошка природа Пс 67 (68) истиче се не само у ликовним остварењима минијатурног сликарства већ и живопису средњег века. Томе у прилог говори композиција *Силаска у Ад* у Цркви Христа Пантократора у Дечанима (1346/1347) праћена, између осталог, представом пророка Давида са свитком на коме је исписан први стих псалма (МАРКОВИЋ 1995: 118, сл. 7).

⁵ Употреба метала у приказу различитих историјских епоха била је позната у античком свету најмање један век пре вавилонског владара Навуходоносора, о чему сведочи Хесиод (VIII век пре н. е.) у свом делу *Послови и дани*. Старогрчки песник излаже мит о пет доба човечанства (златно, сребрно, бронзано, херојско и гвоздено доба), чиме уобличава концепт моралне и физичке декаденције људског рода (HESIOD 1988: 40–42). Постепени пораст драгоцености материјала, као и умећа њихове уметничке обраде, коришћен је и у маркирању ступњева сакралности појединих светих простора попут Мојсијевог Табернакла (Изл 36–39) или Соломоновог храма на Сиону (2Дн 3–4) (PALMER 2012: 34–37; TĀNASE 2017: 120–125).

178–189; PERIN, STUCKENBRUCK 2020). Следи да је есхатолошка слика вечног царства истинитог Бога оличена у гори из Навуходоносоровог сна тематски у потпуности сагласна са сликом Господњег пребивалишта на сионској гори из Пс 67 (68).

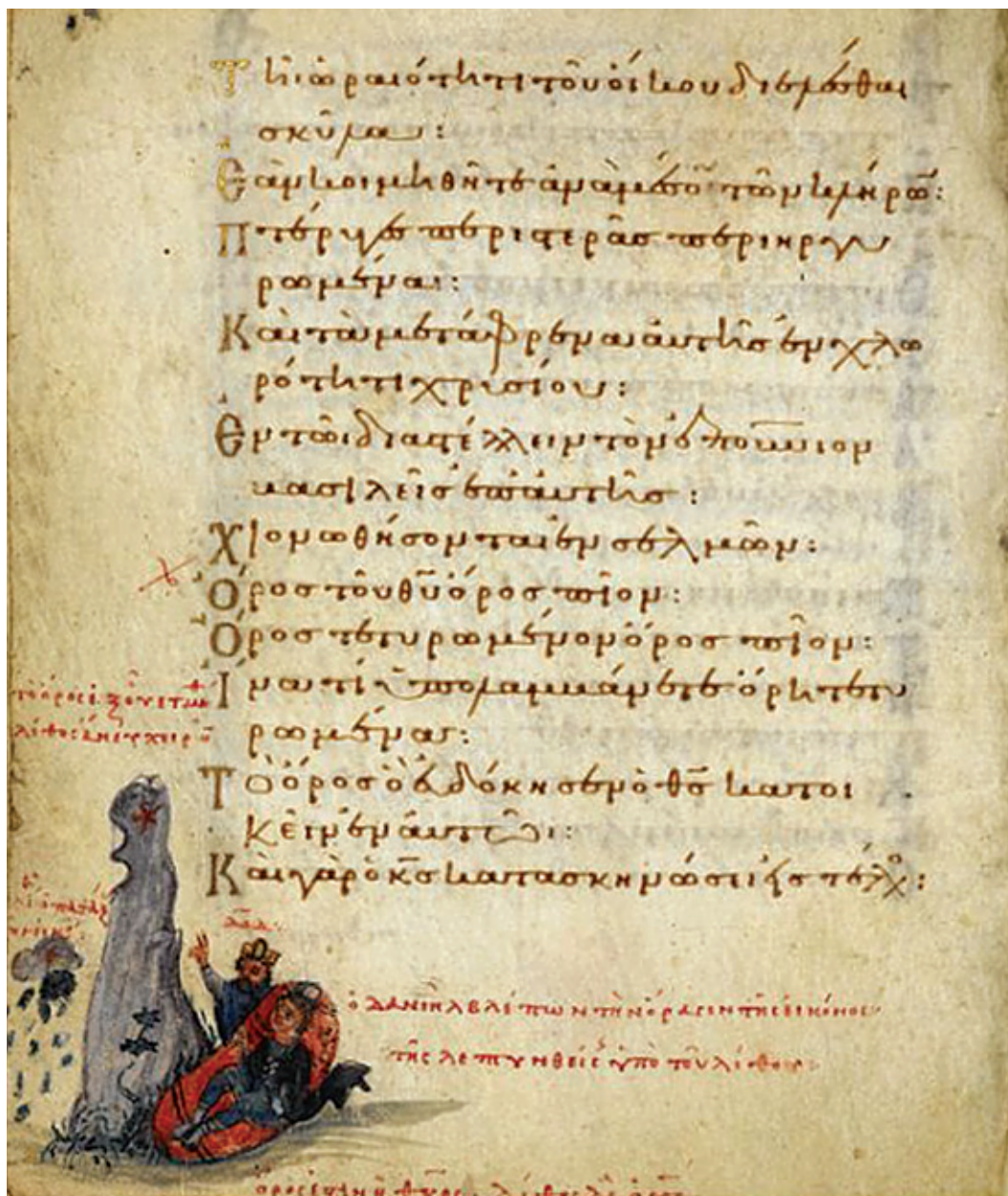
Јако блиске иконографске варијанте Навуходоносоровог сна проналазе се још на страницама псалтира из IX века – светогорском рукопису Пантократор 61 (Атос, *Паніюкрајтор* 61, fol. 83^v) (DUFRENNE 1966: 27, pl. 11; CORRIGAN 1992: 37–40, fig. 51) и Хлудовском псалтиру (Москва, Државни историјски музеј, 129g, fol. 64^r) (ЩЕПКИНА 1977: л. 64; CORRIGAN 1992: 37–40, fig. 50) (Сл. 1). Иконографски сродне представе налазе се и у псалтирима из XI века – Лондонском (Лондон, Британска библиотека, *Add. 19352*, fol. 84^r) (DER NERSESSIAN 1970: 37, pl. 46, fig. 136), Барберини (Ватикан, Ватиканска библиотека, *Barb. Gr. 372*, fol. 110^v) (ANDERSON, CANART et al. 1989: 96) и Бристолском псалтиру (Лондон, Британска библиотека, *Add. 40731*, fol. 105^v) (DUFRENNE 1966: 60, pl. 53; CORRIGAN 1992: 37–40, fig. 52) (Сл. 2), као и у познијим рукописима, попут Хамилтоновог (Берлин, Берлински државни музеји, *Kupferstichkabinett, 78A. 9*, fol. 132^v) (NAVISE 1978: 420, fig. 110), Балтиморског (Балтимор, Уметнички музеј Волтерс, *W733*, fol. 29^r) (ANDERSON 2004: 40) (Сл. 3) и Кијевског псалтира (Санкт Петербург, Руска национална библиотека, *1252 F VI*, fol. 88^v) (ВЗДОРНОВ 1978, Книга 1: 123) из XIV века (Сл. 4).

Ликовно уобличавање приче из Књиге пророка Данила сведено је на последњи тренутак сна то јест одваљивање камена од горе *без руку*, који је разбио у прах идолатријску скулптуру. Значењска срж илустрација Пс 67 (68): 15–16, у безмало свим поменутим источнохришћанским псалтирима, истакнута је сликом медаљона Богородице са Христом Емануилом на врху планине. У Бристолском псалтиру пак недостатак Богомајке и Младенца надокнађен је једним од натписа уз представу на доњој маргини – „*ορο εστιν η Θ(εοτο)κος, λιθος δε ο Χ(ριστ)ς*” (DUFRENNE 1966: 60, pl. 53; CORRIGAN 1992: 38, fig. 52). Узевши у обзир да је у Бристолском псалтиру визуелни коментар на старозаветну причу замењен литерарним, може се тврдити да слика у себи садржи исту симболичку вредност. Истом корпусу представа које се заснивају на христолошком тумачењу Навуходоносоровог сна припада и минијатура атоског псалтира Пантократор 61. Упркос томе што се сликар определио за јасно наративну композицију, чињеница да су конкретни стихови Пс 67 (68): 15–16 илустровани управо епизодом Навуходоносоровог сна, потврђује да је у питању исти тематско-идејни круг стварања (било да га је минијатуриста пренео у псалтир са разумевањем или не разумевајући догматски садржај слике коришћеног архетипа).⁶

⁶ Принцип наглашавања типолошке везе старозаветних композиција са христолошким наративом ликовима Богомајке и Христа није непознаница у византијском минијатурном сликарству. Примера ради, у композицијама *Мојсије отивара извор воде у сцени код Мериве* (Изл 17: 1–7) које прате Пс 80 (81): 16 („Најбољом бих пшеницом хранио њих, и медом бих из камена ситио их”) у илустрованим средњовековним псалтирима са маргиналним представама (DUFRENNE 1978: *Psaume 80*), Христос је симболички изједначен са каменом интерполацијом његовог лика у оквиру ликовног приказа те старозаветне епизоде. О томе сведоче минијатуре уз Пс 80 (81): 16 у псалтиру Пантократор 61 (fol. 114^r), Хлудовском (fol. 82^r), Лондонском (fol. 110^r) и Барберини псалтиру (fol. 142^r) (DUFRENNE 1966: 30–31, pl. 17; DER NERSESSIAN 1970: 43, pl. 66, fig. 181; ЩЕПКИНА 1977: л. 82; ANDERSON, CANART et al. 1989: 110; MA-GRUDER 2014: 122–129).

Сл. 1. Навуходносоров сан [Пс 67 (68): 15–16]
Москва, Државни историјски музеј, 129g, fol. 64^r (IX век)
(фото: Щепкина 1977: л. 64)

Сл. 2. Навуходоносоров сан [Пс 67 (68): 15–16]
Лондон, Британска библиотека, Add. 40731, fol. 105^v (XI век)
(фото: <http://www.bl.uk>)

Сл. 3. Навуходоносоров сан – визија пророка Данила [Пс 67 (68): 15–16]
 Балтимор, Уметнички музеј Волтерс, W733, fol. 43v (с. 1300)
 (фото: <https://www.thedigitalwalters.org>)

Сл. 4. Навуходоносоров сан – визија пророка Данила [Пс 67 (68): 15–16]
Санкт Петербург, Руска национална библиотека, 1252 F VI, fol. 88^v (1397)
(фото: Вздорнов 1978, Книга 2: л. 88^v)

Једина композиција која се у потпуности ослобађа наративних окова проистеклих из Књиге пророка Данила јесте илустрација стихова Пс 67 (68): 15–16 у српском Минхенском псалтиру из XIV века (Минхен, Баварска државна библиотека, *Cod. Slav. 4*, fol. 85^v) (Сл. 5). Испред схематски назначене стене у облику полукружног исечка окер боје, на златној позадини, без назнаке простора, фронтално је представљена Богородица (ⲙⲓⲣⲏ ⲉⲃⲉⲛⲏ) са Христом Емануилом у попрсју. Руке Мати Божије почивају на раменима Христа који благосиља. Обе фигуре изведене су мрким мастилом у цртежу, на окерном фону стене. Божанска светлост која еманира из Богородице и Младенца наглашена је радијалним зрацима изведеним у злату (STRYZGOWSKI 1906: 41, Taf. XXIII, Bd. 51; DUFRENNE, STICHEL 1973: 214–215).⁷ Минијатура је праћена и натписом на доњој маргини странице, који представља извод из стиха Пс 67 (68): 15 – „гора тоуу(ь)на, гора оу̀срѣна” (СЫРКУ 1898: 22; STRYZGOWSKI 1906: XXIV; ŠEVČENKO 1978: 115). Досадашњи истраживачи бележе да је минијатура из Минхенског псалтира скраћена верзија византијског модела Навуходоноровог сна (STRYZGOWSKI 1906: 41; DUFRENNE, STICHEL 1973: 215). Међутим, такво поједностављење старозаветне теме сложеног христолошког значења не би било у складу са пажњом која је иначе понаособ поклањана иконографском уобличавању симболичких вредности стихова псалама у том српском рукопису (DUFRENNE, STICHEL 1973: 179–270). Стога, у илустрацији српског псалтира радије треба препознати типску слику Богородице Горе, која је у себи садржала Христа и која је директно изједначена са Божијим пребивалиштем на Сиону, схематски приказаном у другом плану минијатуре. Свакако је симболика минијатуре била сагласна са тематским исходиштем псалма и суштински везана за наратив о Навуходоноровом сну, али би тумачење те композиције у српском рукопису као скраћене верзије старозаветне приче умањило амблематске вредности слике Богородице као пребивалишта Господа која, иако изграђена на богатим литургијско-химнографским основама, функционише и независно од старозаветног наратива.

Безмало једногласно изједначавање Божијег пребивалишта на Сиону из Пс 67 (68) са сликом планине која ће испунити сву земљу из Навуходоноровог сна у источнохришћанском минијатурном сликарству (Дан 2: 34–35, 45) указује на семантичку спрегу двеју тема. Разматрајући природу односа наведених стихова псалма и ликовних остварења која их прате, може се указати на вишеслојну симболику, проткану кроз целину коју они формирају – литерарно и визуелно уобличену слику свете планине. Амблем космичке планине, као места пребивалишта божанства и његовог пројављивања људима, те *locus sancti* постојао је у религиозним структурама различитих култура и био везиван за архетипске слике стварања света. Планине Светог

⁷ Иконографски сродна композиција налазила се и у копији Минхенског псалтира, познатом под називом Београдски псалтир, на ректо страни 113 листа. Београдски псалтир, који представља врхунско остварење српског минијатурног сликарства XVII века, изведен је у периоду 1627–1630. године под покровитељством српског патријарха Пајсија I Јањевца (†1647), а изгорео је 6. априла 1941. године у Народној библиотеци Србије (РАКИЋ 2012: 240).

Сл. 5. Богородица Гора [Пс 67 (68): 15–16]
Минхен, Баварска државна библиотека, *Cod. Slav. 4*, fol. 85v (друга половина XIV века)
(фото: <https://daten.digitale-sammlungen.de>)

писма су, услед своје везе са теофанијским епизодама јудеохришћанске историје, стекле статус трансценденталних есхатолошких локација у источнохришћанској сакралној топографији (ВЕУЕР 1981: 171–205; ТАЛВОТ 1991: 941; 2001: 263–275; ПОПОВИЋ 2007: 253–274; РОРОВИЋ 2009: 151–175; СМОЉЧИЋ-МАКУЉЕВИЋ 2014: 242–261). У оквиру концепта светог места, интегралног за блискоисточне културе и историју религије уопште, космичка планина представљала је *axis mundi* и место спајања неба и земље, те делила карактеристике и са храмом (МАРКУС 1994: 257–271; ПАЛМЕР 2012: 49–75; DELLA DORA 2016: 147–175). Већ у Старом завету развија се слика трона Господњег над храмом, одакле његово присуство испуњава целу земљу (Иса 6: 1–5). Космогонијска вредност такве ритуалне оријентације и конструкције светог простора утицала је на то да су свете планине, те храмови на њима, често заузимале средишње место на топографским мапама (које није морало одговарати и централности у физичко-географском смислу) и да су интерпретиране не само као *imago mundi* и средиште света већ и као реплике небеског модела храма (ЕЛИАДЕ 1961: 22–65). Одједи такве есхатолошке идеје очигледни су у симболу Сиона као средишта владавине Господа у Пс 67 (68) и, последично, планине из Навуходоносоровог сна која ће испунити сву земљу и постати вечно царство. Идеја централности Сиона прожима историјске (политички и војни центар Израила од времена Давида) и религиозне (место Соломоновог храма на Сиону) и есхатолошке наративе (Нови Јерусалим као место ресторације еденског живота) о тој светој планини (ПАЛМЕР 2012: 30–31). Међутим, отвара се питање на који је начин идеја Сиона отелотворена у лику Богородице са Христом на врху планине из Навуходоносоровог сна, те су у тој специфичној иконографској целини сажете догматске и егзегетске интерпретације вечног пребивалишта Господа.

* * *

Иако богати патристички опус у Пс 67 (68) види слику Христа, конкретно повезивање стихова Пс 67 (68): 15–16 са причом о Навуходоносоровом сну, налази се само код Германа I, патријарха Константинопоља (MIGNE 1863: col. 305D). С друге стране, у ранохришћанским делима Јустина Филозофа (MIGNE 1857: col. 651C–654A), Оригена (MIGNE 1862: col. 339D–340A) и Теодорита Кирског (MIGNE 1864: col. 1283C–1314B) развијено је опште христолошко тумачење другог поглавља Књиге пророка Данила – камен који се од горе одвалио *без руку* (Дан 2: 34, 45) представља Христа, те његово безгрешно зачеће у Богомајчиној утроби; оваплоћење Христово и потоњи новозаветни догађаји из хришћанског домостроја спасења довели су до спознаје Бога и установљавања вечног Божијег царства (наспрам пролазних краљевстава оличених у уништеној идолатријској скулптури – Дан 2: 31–45) (LADOUCEUR 2006: 33–38). Да је Навуходоносоров сан старозаветна типска слика Инкарнације потврђују и литургијски обреди Истока: Дан 2: 31–36, 44–45 једна је од осам паримија које се читају на вечерњи Христовог Рођења, 25. децембра (Le Typicon de la Grande Eglise 1963: 150–151).

Из таквог христолошког тумачења наратива о Навуходоносоровом сну проистекле су метафоричке слике Богородице Горе и Христа Камена, присутне још у

Новом завету. У Исусовој параболи о злим виноградарима, описаној у Лукином јеванђељу [„Камен који одбацише зидари онај поста глава од угла? Сваки који падне на тај камен разбиће се; на кога он падне сатрће га” (Лк 20: 17–18)] или у алегоријској интерпретацији старозаветне епизоде Мојсије отвара извор воде у стени код Мериве у *Првој йосланици Коринћанима* апостола Павла [„И сви једно пиће духовно пише; јер пијаху од духовне стијене која иђаше за њима: а стијена бјеше Христос” (1Кор 10: 4)], симбол камена слови за Христа. Паулинску интерпретацију типске слике Христа преузели су и грчки аутори развијајући библијску теологију камена (MIGNE 1858: col. 30A; 1864: col. 678D–682A; MAGRUDER 2014: 8, 107–136). Поетска лепота тих догматских симбола истакнута је и у богатом литургијско-химнографском опусу источнохришћанске цркве. Литургијско слављење Христа као камена – „Ти си камен положен на Сиону, непокорнима као камен саблазни и спотицања, а вернима неразориви камен спасења” (тропар шесте песме канона на Сретење Козме Мајумског са јутрења) и Богородице као Горе – „Гору и двери небеске и духовну ластавицу побожно прорече тебе хор небески; јер од тебе би одсечен као камен Христос, не рукама мушким” (тропар седме песме канона на Рођење Богородице са јутрења) испуњено је референцама на почетни догађај хришћанског домостроја спасења – оваплоћење Христово (LADOUSEUR 2006: 11, 33–38, tab. 3). Истицање горе као једног од праобраза Богородице присутно је и у српској средњовековној књижевности (РАДОЧИЋ 1965: 116–125; ПОПОВИЋ 2007: 265).

Надовезивањем на наратив о Инкарнацији и истицањем Мајке Божије као оне која је садржала у себи несадрживог, Богородица је симболички повезана са различитим местима на којима пребива Господ, било да је то унутрашњи део светилишта – Светиња над светињама, Табернакл или јерусалимски храм, као и са светим предметима у тим просторима, најпре Ковчегом Завета, као и Таблицама Закона, урном у којој је похрањена мана, свећњаком или кадионицом. На тај начин створена је комплексна догматско-литургијска мрежа старозаветних Богородичиних образа проистеклих из њеног изједначавања са местом Божијег станишта (LADOUSEUR 2006: 7–9, tab. 2; OLKINUORA 2015: 61–88). Највећи хришћански празници посвећени Богомајци препуни су алузија на Богородицу као пребивалиште Господње, попут стихова „богосместива млада Дјева, Божије станиште, горо пресветла, тобом нам се Адам дарова” (подобан похвалних стихира четвртог гласа на јутрењу Богородичиног Рођења) или тропара „Постала си дом благодати у којем леже ризнице неизрецивог Божијег домостроја, Свечиста, и у храму си се сјединила са непропадивим небеским сладостима” (трећи тропар шесте песме канона на Ваведење Богородице са јутрења). С обзиром на то да је храм централна тема у оквиру прослављања Богородичиног Ваведења, литургијско-химнографски опус који се односи на тај хришћански празник препун је референци на типске слике Марије као пребивалишта Господа и храма (OLKINUORA 2015: 61–88). Такође, ризница поетских метафоричких слика којима се прослављају Мати Божија и њена улога у Инкарнацији, Богородичин Акатист, препуна је херетизама који је описују као стан Бога и преславни стан

Сл. 6. Навуходоносоров сан и Пророк Данило тумачи сан цару Навуходоносору
Охрид, Црква Богородице Перивлепте, припрата, северни зид (1294/1295)
(фото: Миодраг Марковић)

онога који је на серафимима (15. станца), те храм пун душе, шатор Бога и Слова и ковчег позлаћен духом (23. станца) (*АКАТИСТ ПРЕСВЕТОЈ БОГОРОДИЦИ* 1918: 26, 30–31; WELLESZ 1956: 142–174; РЕЛТОМАА 2001: 34–36, 181–185, 200–203). Следи да се слика Богородице као пребивалишта Логоса изједначава са сликом пребивања Господа у Табернакулу Старог завета и, потом, у старозаветном јерусалимском храму на Сиону (OLKINUORA 2015: 75–76). На тај начин христолошко-маријански симболи камена и горе присутни у наративу о Навуходоносоровом сну, чија је догматска вредност посебно развијена у литургији и химнографији Истока, постају и нераскидиво ликовно обележје пребивалишта Господа из Пс 67 (68).

* * *

Узевши у обзир богословску надахнутост средњовековног уметничког стваралаштва, било је неминовно да се одигра врста специфичног литерарно-ликовног трансфера, те продор обиља описаних симболичких слика из богато разгранате мреже патристичких и химнографских списа у домен визуелних уметности (OLKINUORA

Сл. 7. Навуходоносоров сан – Богородица Гора (детал) Охрид, Црква Богородице Перивлепте, припрата, северни зид (1294/1295) (фото: Миодраг Марковић)

2015: 61, 66, 127–131). Најстарије типске слике Богородице као Господњег пребивалишта на Сиону, те изједначавање Мајке Божије са Сионом/Јерусалимом свакако су наведене минијатуре псалтира са маргиналним илустрацијама из друге половине IX века. Међутим, комплексне и међусобно повезане теолошке идеје које прожимају Пс 67 (68): 15–16 и његове пратеће илустрације (Богородица Гора, Христос Камен, Инкарнација као почетни догађај домостроја спасења, есхатолошка слика Божијег царства) нашле су место у различитим ликовним програмима.

Најпре се могу поменути наративне композиције Навуходоносоровог сна из монументалног средњовековног сликарства. Фреске најстаријег слоја живописа у припрати Цркве Богородице Перивлепте у Охриду (1294. или 1295. година) сведоче о ликовној егзегези наратива о Навуходоносоровом сну као типске слике Инкарнације (Сл. 6, 7). Зидове Перивлептине припрате запрема већи број химнографских и симболичних композиција које заједно творе јасно дефинисан теолошки програм намењен прослављању Богородице и њене улоге у оваплоћењу Логоса; међу њима се, у највишој зони северног зида нартекса, налази и представа Навуходоносоровог сна

Сл. 8. Успење Богородице
Старо Нагоричино, црква Светог Ђорђа, припрата, западни зид (1317/1318)

(Марковић 2011: 131–132, 138, сл. 27, 28; Грозданов 2012: 109–111, сл. 1–4).⁸ О идејном концепту сликарства на фасади Пећке патријаршије (пре 1377. године), у чијем програму је и слика Навуходносоровог сна на западном зиду, не може се поуздано судити, с обзиром на то да су фреске у великој мери пострадале (Радовановић 1988: 30–34, црт. 5). Ипак, лична посвећеност ктитора архиепископа Данила II (1324–1337) Богородичином култу, као и сачуван ликовни програм пећке припрате и Одигитријине цркве, сведоче о богатом ликовном репертоару Богородичиних префигурација и типских слика преузетих из Старог завета, где је и епизода о Навуходносоровом сну нашла своје место (Татић-Ђурић 1991: 391–408, сл. 1–11). С друге стране, у оквиру

⁸ Опширна галерија Богородичиних префигурација, поред Навуходносоровог сна обухвата и друге теме које се, традиционално, ишчитавају у мариолошком кључу (Божићна стихира Јована Дамаскина, Старозаветна скинија, Визија Исаијина и Језекијева визија затворених врата на источном зиду, Премудрост сазда себи храм на јужном зиду и Соломонов одар, Неопалима купина, Мојсије прима Таблице закона на Синају, Лествице Јаковљеве и Рвање Јакова са анђелом на западном зиду). Такав сликани програм употпуњен је и новозаветним текстовима на свицима јеванђелиста на тему Инкарнације у вишим зонама пиластара, као и фигурама светих мелода, чија је улога у прослављању Богородице и, посебно, њене улоге у Инкарнацији добро позната.

Сл. 9. Успење Богородице – Пророк Данило и стена (деталј)
Старо Нагоричино, Црква Светог Ђорђа, припрата, западни зид (1317/1318)

монументалног програма Цркве Христа Пантократора у Дечанима (1346/1347), композиција Навуходонооровог сна на јужном зиду западног травеја смештена је међу старозаветне теме које са околним живописом творе специфичну ликовну целину обједињену идејама икономије спасења и установљавања будућег царства Божијег, отпочетог инкарнацијом Логоса (Милановић 1995: 213–219, сл. 3; Тодић, ЧАНАК-МЕДИЋ 2005: 356–360).

Симболичке слике Христа Камена и Богородице Горе биле су део ликовних програма и независно од наративне композиције из Књиге пророка Данила. Да би се истакао њихов однос са старозаветним наративом, симболи се представљају у рукама пророка Данила (често праћени одговарајућим цитатима). С тим у вези, они се могу наћи уз пророков лик у галеријама светих, чији су ликовни прикази у идејној вези са темом Оваплоћења, развијеним композицијама Успења Богородичиног, у химнографској композицији *Пророци су ње најовестили*, као и на великом броју престо-них икона Богородице са пророцима (DER NERSESSIAN 1975: 310–317; Тодић 1993: 85, 103–107, сл. 26; МАТИЋ 2017: 90–98, 395–396, 400, 403, 446–447, сл. 86, 89, 91, 276, кат. бр. 18, 29, 36, 181) (Сл. 8, 9, 10). О потпуном осамостаљивању мотива сведочи и

Сл. 10. Богородица Необориме стене са Христом
Хиландарска ризница (крај XIV – почетак XV века)
(фото: Дигитална ризница Хиландара; <https://riznica.hilandar.org>)

двострана литијска икона с краја XIV или почетка XV века из Хиландарске ризнице (Инв. бр. Ro18), на којој је монументални приказ Богородице Необориме стене са Христом праћен сликом првог српског архиепископа Саве на полеђини (РАДОЈЧИЋ 1965: 121–125).

Наспрам наведених примера ликовне употребе симбола Богородице и Христа као Горе и Камена у средњовековном уметничком стваралаштву, најадекватнији компаративни ликовни материјал, који на истоветан начин обједињује теолошке идеје Пс 67 (68); 15–16, налази се такође у илустрованим псалтирима. Корпус минијатура које су илустровале стих „Него изабра кољено Јудино, гору Сион, која му омиље. И сагради светињу своју као горње своје станове, и као земљу утврди је до вијека” [Пс 77 (78): 68–69] потврђује да је слика Сиона као пребивалишта Господњег директно изједначавана са ликом Богородице и Христа (DUFRENNE 1978: Psaume 77).⁹ У Хлудовском (fol. 79^r) (Сл. 11), Лондонском (fol. 106^r) и Барберини псалтиру (fol. 137^r) на врху свете планине која представља Сион описан у стиховима, а пред архитектонским здањем храма, допојасно су приказани Мати Божија и Емануило (DER NERSESIAN 1970: 42, pl. 63, fig. 174; ЩЕПКИНА 1977: л. 79; ANDERSON, SANART et al. 1989: 108). У Балтиморском (fol. 43^v) (Сл. 12) и Кијевском (fol. 110^v) (Сл. 13) псалтиру пак ликовно уобличавање стихова Пс 77 (78): 68–69 умногоме је иконографски ближе рукописним ликовним решењима Навуходоносоровог сна – света гора Сион, без обличја храма, на свом врху садржи представу Богородице и Христа у медаљону, на који се из сегмента неба спушта голуб Светог Духа (ВЗДОРНОВ 1978, Книга 1: 128; ANDERSON 2004: 41). Типолошка слика Божијег дома на Сиону уз Пс 77 (78) почива на истим догматским идејама које су проткане и кроз слику старозаветне приче о Навуходоносоровом сну уз Пс 67 (68).

* * *

Ликовно уобличавање стихова о месту пребивалишта Господа из Пс 67 (68): 15–16 композицијом Навуходоносоровог сна из Књиге пророка Данила у безмало свим источнохришћанским псалтирима са маргиналним илустрацијама указује на комплексну христолошку интерпретативну мрежу старозаветних стихова псалама. Истицање ликовна Богородице и Христа у амблематским представама свете сионске планине показатељ је значајних догматских уверења источнохришћанске цркве оваплоћених у литургијским обредима и химнографској литератури. Старозаветни образи Богомајке Горе и Емануила Камена сачињавали су типску слику Инкарнације, те целокупног домостроја спасења. На основу такве сотериолошке идеје, изражене у стиховима псалма и пратећим илустрацијама, ствара се архетипска слика спасења, оличена у коначном пребивалишту Господа у историјском (Ковчег Завета

⁹ Друкчија врста ликовног уобличавања персонификације Сиона у форми женске царске фигуре појављује се на маргинама илустрованих византијских псалтира уз Пс 50: 20–21 – „По доброти својој, Господе, чини добро Сиону, подигни зидове Јерусалимске” (MEYER 2009: 7–22).

Сл. 11. Гора Сион и Миропомазање Давида за цара [Пс 77 (78): 68–70]
Москва, Државни историјски музеј, 129g, fol. 79^r (IX век)
(фото: Щепкина 1977: л. 79)

Сл. 12. Гора Сион и цар Давид [Пс 77 (78): 68–70]
Балтимор, Уметнички музеј Волтерс, W733, fol. 43v (с. 1300)
(фото: <https://www.thedigitalwalters.org>)

Сл. 13. Гора Сион и Давид [Пс 77 (78): 68–70]
 Санкт Петербург, Руска национална библиотека, 1252 F VI, fol. 110^v (1397)
 (фото: Вздорнов 1978, Книга 2: л. 110^v)

у Соломоновом храму) и есхатолошком смислу (Нови Сион / Јерусалим у ком ће праведници пребивати покрај Господа у будућем веку). Услед изједначавања универзалног хришћанског царства чији Господ пребива у сионском храму са сликом Богородице као пребивалиштем Логоса, ликовни прикази Навуходоносоровог сна били су оплемењени христолошким визуелним коментаром, сублимираним у медаљону Богомајке и детета на врху Господње горе.

ЛИТЕРАТУРА

- АКАТИСТ ПРЕСВЕТОЈ БОГОРОДИЦИ. Предео и протумачио Лазар Мирковић. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија (АКАТИСТ ПРЕСВЕТОЈ БОГОРОДИЦИ. Preveo i protumačio Lazar Mirković. Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija), 1918.
- БИТНЕР, Кирилл А., Андрей Е. Петров. „Ковчег Завета.” У: Патриарх Московского и всея Руси Кирилл (ed.). *Православная энциклопедия*. Книга XXXVI. Москва: Церковно-научный центр „Православная энциклопедия”, 2019, 184–192.
- ВЗДОРНОВ, Герольд И. *Исследование о Киевской Псалтири*. Книга 1–2. Москва: Искусство, 1978.
- ГРОЗДАНОВ, Цветан. „О живопису на северном зиду нартекса Богородице Перивлепте (Светог Климента) у Охриду.” *Зограф* (GROZDANOV, Svetan. „O živopisu na severnom zidu nartekса Bogorodice Perivlepte (Svetog Klimenta) u Ohridu.” *Zograf*) 35 (2012): 109–114.
- МАРКОВИЋ, Миодраг. „Циклус Великих празника.” У: ЂУРИЋ, Војислав Ј. (ур.). *Зидно сликарство Дечана. Грађа и студије*. Београд: САНУ (МАРКОВИЋ, Miodrag. „Ciklus Velikih praznika.” У: ĐURIĆ, Vojislav J. (ed.). *Zidno slikarstvo Dečana. Građa i studije*. Beograd: SANU), 1995, 107–120.
- МАРКОВИЋ, Миодраг. „Иконографски програм најстаријег живописа цркве Богородице Перивлепте у Охриду. Попис фресака и белешке о појединим програмским особеностима.” *Зограф* (МАРКОВИЋ, Miodrag. „Ikonografski program najstarijeg živopisa crkve Bogorodice Perivlepte u Ohridu. Popis fresaka i beleške o pojedinim programskim osobenostima.” *Zograf*) 35 (2011): 119–143.
- МАТИЋ, Миљана. *Српски иконопис у доба обновљене Пећке патријаршије (1557–1690)*. Београд: Музеј Српске православне цркве (МАТИЋ, Miljana. *Srpski ikonopis u doba obnovljene Pečke patrijaršije (1557–1690)*. Beograd: Muzej Srpske pravoslavne crkve), 2017.
- МИЛАНОВИЋ, Весна. „Старозаветне теме и Лоза Јесејева.” У: ЂУРИЋ, Војислав Ј. (ур.). *Зидно сликарство Дечана. Грађа и студије*. Београд: САНУ (МИЛАНОВИЋ, Vesna. „Starozavetne teme i Loza Jesejeva.” У: ĐURIĆ, Vojislav J. (ed.). *Zidno slikarstvo Dečana. Građa i studije*. Beograd: SANU), 1995, 213–241.
- МИРКОВИЋ, Лазар. *Хеортологија или историјски развитак и бојослужење празника православне источне цркве*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве (МИРКОВИЋ, Lazar. *Heortologija ili istorijski razvitak i bogosluženje praznika pravoslavne istočne crkve*. Beograd: Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve), 1961.
- МЛАДЕНОВИЋ, Горан. *Давидови псалми као израз њојско-религиозне епископалне аутора* (докторска дисертација). Београд: Филолошки факултет (МЛАДЕНОВИЋ, Goran. *Davidovi*

- psalmi kao izraz poetsko-religiozne egzistencije autora* (doktorska disertacija). Beograd: Filološki fakultet), 2012.
- ПОПОВИЋ, Даница. „Пустиње и свете горе средњовековне Србије – писани извори, просторни обрасци, градитељска решења.” *Зборник радова Византјолошкој инстџијуија* (POPOVIĆ, Danica. „Pustinje i svete gore srednjovekovne Srbije – pisani izvori, prostorni obrasci, graditeljska rešenja.” *Zbornik radova Vizantološkog instituta*) 44 (2007): 253–274.
- ПОПОВИЋ, Јустин. *Доімаїиика љравославне цркве*. Књига 2. *Боіочовек и њеіово дело (христјолоіија и соіџериолоіија)*. Београд: Манастир Св. Пелије код Ваљева (POPOVIĆ, Justin. *Dogmatika pravoslavne crkve*. Књига 2. *Bogočovek i njegovo delo (hristologija i soteriologija)*. Beograd), 1980.
- РАДОВАНОВИЋ, Јанко. „Сан цара Навуходоносора и Пијанство Нојево у припрати Пећке патријаршије.” У: РАДОВАНОВИЋ, Јанко. *Иконоірафска истјраживања срјској сликарсјива XIII и XIV века*. Београд: Балканолошки институт САНУ (RADOVANOVIĆ, Janko. „San cara Navuhodonosora i Pijanstvo Nojevo u priprati Pečke patrijaršije.” U: RADOVANOVIĆ, Janko. *Ikonografska istraživanja srpskog slikarstva XIII i XIV veka*. Beograd: Balkanološki institut SANU), 1988, 30–37.
- РАДОЈЧИЋ, Светозар. „Епизода о Богородици-Гори у Теодосијевом ’Животу Св. Саве’ и њена веза са сликарством XIII и XIV века.” У: РАДОЈЧИЋ, Светозар. *Текстјови и фреске*. Нови Сад: Матица српска (RADOJČIĆ, Svetozar. „Epizoda o Bogorodici-Gori u Teodosijevom ’Životu Sv. Save’ i njena veza sa slikarstvom XIII i XIV veka.” U: RADOJČIĆ, Svetozar. *Tekstovi i freske*. Novi Sad: Matica srpska), 1965, 116–125.
- РАКИЋ, Зоран. *Срјска минијатјура XVI и XVII века*. Београд: Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања – Филозофски факултет – Света српска Царска Лавра Хиландар (RAKIĆ, Zoran. *Srpska minijatura XVI i XVII veka*. Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet, Institut za teološka istraživanja – Filozofski fakultet – Sveta srpska Carska Lavra Hilandar), 2012.
- СЫРКУ, Полихроније. „Стари српски рукописи са сликама.” *Летјоіиис Мајиице срјске* (SIRKU, Polihronije. „Stari srpski rukopisi sa slikama.” *Letopis Matice srpske*) 196/4 (1898): 1–44.
- ТАТИЋ-ЂУРИЋ, Мирјана. „Богородица у делу архиепископа Данила II.” У: ЂУРИЋ, Војислав Ј. (ур.). *Архиепиској Данило II и њеіово доба*. Београд: САНУ (TATIĆ-ĐURIĆ, Mirjana. „Bogorodica u delu arhiepiskopa Danila II.” U: ĐURIĆ, Vojislav J. (ed.). *Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba*. Beograd: SANU), 1991, 391–408.
- „ТИПИК АРХИЕПИСКОПА НИКОДИМА.” У: ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе (ур.). *Тјиик архиепискоја Никодима, књија друја*. Српскословенски превод разрешио Лазар Мирковић. Београд: Чигоја штампа („ТИПІК АРХИЕРІСКОРА НИКОДИМА.” У: Trifunović, Đorđe (ed.). *Tipik arhiepiskopa Nikodima, knjiga druga*. Srpskoslovenski prevod razrešio Lazar Mirković. Beograd: Čigoja štampa), 2007, 2a–179b.
- ТОДИЋ, Бранислав. *Стјаро Наіоричино*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе – Просвета – САНУ (TODIĆ, Branislav. *Staro Nagoričino*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture – Prosveta – SANU), 1993.
- ТОДИЋ, Бранислав, Милка Чанак-Медић. *Манасјиир Дечани*. Приштина: Музеј у Приштини – Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије – Mnemosyne – Српски православни манастир Високи Дечани (TODIĆ, Branislav, Milka Čanak-Medić. *Manastir Dečani*. Priština: Muzej u Prištini – Beograd: Centar za očuvanje nasleđa Kosova i Metohije – Mnemosyne – Srpski pravoslavni manastir Visoki Dečani), 2005.

ЩЕПКИНА, Марфа В. *Миниатюры Хлудовской псалтыри. Греческий иллюстрированный кодекс IX века*. Москва: Искусство, 1977.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, Αρχιεπισκόπου Αλεξανδρείας. „Ψαλμος ΕΖ.” Υ: MIGNE, Jacques P. (ed.). *Patrologiae cursus completus. Series graeca*. Tomus XXVII. Paris: JPM Imprimerie Catholique, 1857, col. 292D–305A.

ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ. „Εἰς τὴν εἰσοδὸν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου.” Υ: MIGNE, Jacques P. (ed.). *Patrologiae cursus completus. Series graeca*. Tomus XCVIII. Paris: JPM Imprimerie Catholique, 1863, col. 292C–320B.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ, Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως. „Λόγος ΚΗ΄. Θεολογικός Δεύτερος. Περὶ Θεολογίας.” Υ: MIGNE, Jacques P. (ed.). *Patrologiae cursus completus. Series graeca*. Tomus XXXVI. Paris: JPM Imprimerie Catholique, 1858, col. 25C–74A.

ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ, ο Φιλόσοφος και Μάρτυρας. „Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον Διάλογος.” Υ: MIGNE, Jacques P. (ed.). *Patrologiae cursus completus. Series graeca*. Tomus VI. Paris: JPM Imprimerie Catholique, 1857, col. 471A–800D.

ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ, Αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας. „Του αγίου Παύλου προς Κορινθίους πρώτης Επιστολής ἐξήγησις.” In: MIGNE, Jacques P. (ed.). *Patrologiae cursus completus. Series graeca*. Tomus CXXXIV. Paris: JPM Imprimerie Catholique, 1864, col. 560B–794C.

ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΥΡΟΥ. „Ἐπόμνημα εἰς τὰς Ὁράσεις του Προφήτου Δανιήλ.” Υ: MIGNE, Jacques P. (ed.). *Patrologiae cursus completus. Series graeca*. Tomus LXXXI. Paris: JPM Imprimerie Catholique, 1864, col. 1255C–1546A.

ALBRIGHT, William F. “A catalogue of early Hebrew lyric poems (psalm LXVIII).” *Hebrew union college annual* 23/1 (1950–1951): 1–39.

ANDERSON, Jeffrey C. “The state of the Walters’ marginal psalter and its implications for art history.” *The Journal of the Walters Art Museum* 62 (2004): 35–44.

ANDERSON, Jeffrey C., Paul Canart, Christopher Walter (ed.). *The Barberini Psalter. Codex Anderson Barberinianus Graecus 372*. Zürich – New York: Belser Verlag, 1989.

AUGUSTINI, hipponensis episcopi. “In Psalmum LXVII Enarratio.” In: MIGNE, Jacques P. (ed.). *Patrologiae cursus completus. Series latina*. Tomus XXXVI. Paris: JPM Imprimerie Catholique, 1865, col. 812–840.

BEYER, Hans V. “Der ’Heilige Berg’ in der Byzantinischen Literatur I. Mit einem Beitrag von Katja Sturm-Schnabel zum ’locus amoenus’ einer serbischen Herrscherurkunde.” *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 30 (1981): 171–205.

BREED, Brennan W. “Daniel’s four kingdoms schema: a history of re-writing world history.” *Interpretation: A Journal of Bible and Theology* 71/2 (2017): 178–189.

BROOKE, George J. “Moving mountains: from Sinai to Jerusalem.” In: BROOKE, George J., Hindy Najman, Loren T. Stuckenbruck (ed.). *The significance of Sinai. Traditions about divine revelation in Judaism and Christianity*. Leiden–Boston: Brill, 2008, 73–89.

BUCUR, Bogdan G. “The mountain of the Lord: Sinai, Zion and Eden in Byzantine hymnographic exegesis.” *Scrinium* 5. *Symbola Caelestis* (2009): 129–172.

BUCUR, Bogdan G. “Sinai, Zion, and Tabor: an entry into the Christian Bible.” *Journal of Theological Interpretation* 4/1 (2010): 33–52.

- CHARLES, Robert H. (ed.). *The book of jubilees or The little Genesis*. London: Adam & Charles Black, 1902.
- COLLINS, John J. "The court-tales in Daniel and the development of apocalyptic." *Journal of Biblical Literature* 94/2 (1975): 218–234.
- CORRIGAN, Kathleen A. *Visual polemics in the ninth-century Byzantine Psalters*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- CYPRIANI, episcopi carthaginensis. "De duobus montibus Sina et Sion." In: MIGNE, Jacques P. (ed.). *Patrologiae cursus completus. Series latina*. Tomus IV. Paris: JPM Imprimerie Catholique, 1844, col. 909–918.
- DELLA DORA, Veronica. *Landscape, nature, and the sacred in Byzantium*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- DER NERSESSIAN, Sirarpie. *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age II. Londres, Add. 19.352*. Paris: Éditions Klincksieck, 1970.
- DER NERSESSIAN, Sirarpie. "Program and iconography of the frescoes of the paraccesion." In: UNDERWOOD, Paul A. (ed.). *The Kariye Djami. Book 4. Studies in the art of the Kariye Djami and its intellectual background*. Princeton: Princeton University Press, 1975, 305–349.
- DUFRENNE, Suzy. *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age I. Pantocrator 61, Paris. Grec. 20, British Museum Add. 40731*. Paris: Librairie C. Klincksieck, 1966.
- DUFRENNE, Suzy. *Tableaux synoptiques de 15 psautiers médiévaux à illustrations intégrales issues du texte*. Paris: Association des amis des études archéologiques byzantines slaves, 1978.
- DUFRENNE, Suzy, Rainer Stichel. "Inhalt und Ikonographie der Bilder." In: BELTING, Hans (ed.). *Der Serbische Psalter. Faksimile-Ausgabe des Cod. Slav. 4 der Bayerischen Staatsbibliothek Munchen. Textband unter Mitarbeit von Suzy Dufrenne, Svetozar Radojčić, Rainer Stichel, Igor Ševčenko*. Wiesbaden: Dr Ludwig Reichert Verlag, 1978, 179–270.
- ELIADE, Mircea. *The sacred and the profane. The nature of the religion*. Translated by Willard R. Trask. New York: Harcourt, Brace & World, Inc., 1961.
- FLUSSER, David. "The four empires in the Fourth Sybil and in the Book of Daniel." *Israel Oriental Studies* 2 (1972): 148–175.
- GOSWELL, Greg. "The Temple theme in the Book of Daniel." *The Journal of the Evangelical Theological Society* 55/3 (2012): 509–520.
- GUNKEL, Herman. *The psalms. A form-critical introduction*. Translated by Thomas M. Horner. Philadelphia: Fortress Press, 1969.
- GUNKEL, Herman. *Introduction to the Psalms. The genres of the religious lyrics of Israel*. Translated by James D. Nogalski. Macon, GA: Mercer University Press, 1998.
- HAVICE, Christine. *The Hamilton psalter in Berlin. Kupferstichkabinett 78.A.9*. (Doctoral Dissertation). Philadelphia, Pa: The Pennsylvania State University, 1978.
- HESIOD. *Theogony and Works and days*. Translated by Martin L. West. Oxford – New York: Oxford University Press, 1988.
- IWRY, Samuel. "Notes on Psalm 68." *Journal of Biblical literature* 71/3 (1952): 161–165.
- KAZHDAN, Alexander P. "Sinai." In: KAZHDAN, Alexander P. (ed.). *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Book III. New York – Oxford: Oxford University Press, 1991, 1902–1903.
- KNOHL, Israel. "Psalm 68: structure, composition and geography." *The Journal of Hebrew Scriptures* 12 (2012): 1–21.

- KRUEGER, Derek. "The transmission of liturgical joy in Byzantine hymns for Easter." In: BITTON-ASHKELONY, Bruria, Derek Krueger (ed.). *Prayer and worship in eastern Christianites, 5th to 11th centuries*. New York: Routledge, 2017, 132–150.
- KUHNEL, Bianca. *From the earthly to the heavenly Jerusalem. Representations of the Holy City in Christian art of the first millenium*. Rom–Freiburg–Wien: Herder Verlag, 1987.
- LADOUCEUR, Paul. "Old testament prefigurations of the Mother of God." *St Vladimir's Theological Quarterly* 50/1–2 (2006): 5–57.
- Le Typicon de la Grande Eglise. Ms. Sainte–Croix n° 40, X^e siecle*. Introduction, texte critique, traduction et notes Juan Mateos. Roma: Pont. institutum Orientalium studiorum, 1963.
- LEVENSON, Jon D. *Sinai and Zion: an entry into the Jewish Bible*. Minneapolis, MN: Winston Press, 1985. <<https://www.scribd.com/book/163610250/Sinai-and-Zion>> 15. 1. 2022.
- LEVI, Gerson B. "Bashan." In: SINGER, Isidore (ed.). *Encyclopaedia Judaica*. Book 2. New York – London: Funk and Wagnalls Company, 1902, 573.
- LIPÍŃSKI, Edward. *On the skirts of Canaan in the Iron age. Historical and topographical researches*. Leuven–Dudley MA: Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies, 2006.
- LOWDEN, John H., Anthony Cutler, Catherine Brown Tkacz. "Ark of the Convent." In: KAZHDAN, Alexander P. (ed.). *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Book I. New York – Oxford: Oxford University Press, 1991, 174.
- LUCAS, Ernest C. "Book of Daniel." In: BODA, Marc J., Gordon McConville (ed.). *Dictionary of the Old Testament prophets*. Downers Grove, IL: IVP Academic, 2007, 110–123.
- LUCAS, Richard J. *Was Paul prooftexting? Paul's use of the Old Testament as illustrated through three debated texts*. (Doctoral Dissertation). Ann Arbor, Mich: Kentuckiana Metroversity, 2014.
- MAGRUDER, James A. *Byzantine cameos and the aesthetics of the icon*. (Doctoral Dissertation). Baltimore, Md: Johns Hopkins University, 2014.
- MARKUS, Robert A. "How on Earth could places become holy? Origins of the Christian idea of holy places." *Journal of Early Christian Studies* 2 (1994): 257–271.
- MEYER, Mati. "The personifications of Zion in Byzantine psalters with marginal illustrations: between eschatological hopes and realia." *Ars Judaica* 5 (2009): 7–22.
- MILLER, Robert D. "The Zions hymns as instruments of power." *Ancient Near Eastern Studies* 47 (2010): 218–240.
- MINOV, Sergey. "Gazing at the holy mountain: images of Paradise in Syriac Christian tradition." In: SCAFI, Alessandro (ed.). *The cosmography of Paradise. The other world from ancient Mesopotamia to medieval Europe*. London: The Warburg Institute, 2016, 137–162.
- OLKINUORA, Jaakko H. *Byzantine hymnography for the feast of the Entrance of the Theotokos. An intermedial approach*. Helsinki: Suomen patristinen seura ry, 2015.
- OLLENBURGER, Ben C. *Zion, the city of the great king. A theological symbol of the Jerusalem cult*. Sheffield: JSOT Press, 1987.
- ORIGENIS. "In Exodum Homilia VI." In: MIGNE, Jacques P. (ed.). *Patrologiae cursus completus. Series graeca*. Tomus XII. Paris: JPM Imprimerie Catholique, 1862, col. 331C–340D.
- PALMER, Martin J. *Expressons of sacred space: temple architecture in the ancient Near East*. (Doctoral Dissertation). Pretoria: University of South Africa, 2012.
- PELTOMAA, Leena M. *The image of the Virgin Mary in the Acatistos Hymn*. Leiden; Brill, 2001.
- PERRIN, Andrew B., Loren T. Stuckenbruck (ed.). *Four kingdom motifs before and beyond the book of Daniel*. Leiden–Boston: Brill 2020.

- POPOVIĆ, Danica. "Desert as Heavenly Jerusalem: the imagery of a sacred space in the making." In: LIDOV, Aleksei (ed.). *New Jerusalems. Hierotopy and iconography of sacred spaces*. Moscow: Indrik, 2009, 151–175.
- RACHMAN-SCHRIRE, Yamit. "Sinai stones on Mount Zion: Mary's pilgrimage in Jerusalem." In: BARTAL, Renana, Hanna Vorholt (ed.). *Between Jerusalem and Europe. Essays in honour of Bianca Kühnel*. Leiden–Boston: Brill, 2015, 57–73.
- RAMANTSWANA, Hulisani. "Mount Sinai and Mount Zion: discontinuity and continuity in the Book of Hebrews." In *die Skriflig/In Luce Verbi* 47/1 (2013): 132–140.
- SEGAL, Michael. *The book of jubilees. Rewritten Bible, redaction, ideology and theology*. Leiden–Boston: Brill, 2007.
- SMOLČIĆ-MAKULJEVIĆ, Svetlana. "The Holy Mountain in Byzantine visual culture of medieval Balkans. Sinai – Athos – Treskavac." In: Stiftung Bibliothek Werner Oechslin (ed.). *Heilige Landschaften – Heilige Berge*. Einsiedeln–Zürich: Stiftung Bibliothek Werner Oechslin, 2014, 242–261.
- STRZYGOWSKI, Josef. *Die Miniaturen des Serbischen Psalters der Konigl. Hof- und Staatsbibliothek in München nach einer Belgrader Kopie ergänzt und im Zusammenhange mit der Syrischen Bilderredaktion des Psalters untersucht*. Mit einer Einleitung vom V. Jagić. Wien: In Kommission bei Alfred Hölder, K. U. K. Hof- und Universitäts-Buchhändler der Kais. Akademie der Wissenschaften, 1906.
- SULZBACH, Carla. "The function of the sacred geography in the Book of jubilees." *Journal for Semitics* 14/2 (2005): 283–305.
- ŠEVČENKO, Igor. "Die Bildlegenden." In: BELTING, Hans (ed.). *Der Serbische Psalter. Faksimile-Ausgabe des Cod. Slav. 4 der Bayerischen Staatsbibliothek München. Textband unter Mitarbeit von Suzy Dufrenne, Svetozar Radojčić, Rainer Stichel, Igor Ševčenko*. Wiesbaden: Dr Ludwig Reichert Verlag, 1978, 83–164.
- TALBOT, Alice M. "Holy Mountain." In: KAZHDAN, Alexander P. (ed.). *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Book II. New York – Oxford: Oxford University Press, 1991, 941.
- TALBOT, Alice M. "Les saintes montagnes à Byzance." In: KAPLAN, Michel (ed.). *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident*. Paris: Sorbonne Université, 2001, 263–275.
- TĀNASE, Nichifor. "From 'veil' (καταπέτασμα) theology to 'face' (πρόσωπον) christology. Body as a veil concealing divine glory – direct experience and immediate perception (αἴσθησις) of God." *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Orthodoxa* 62/2 (2017): 119–182.
- TERRIEN, Samuel. "The omphalos myth and Hebrew religion." *Vetus Testamentum* 20/3 (1970): 315–338.
- TUCKER, Dennis. "Daniel: history of interpretation." In: BODA, Marc J., Gordon McConville (ed.). *Dictionary of the Old Testament prophets*. Downers Grove, IL: IVP Academic, 2007, 123–132.
- VINCENT, Mark A. *From Sinai to Jerusalem: a study of the Hebrew text of Psalm 68*. (Doctoral Dissertation). Durham: The University of Durham, 2001.
- VINCENT, Hugues, Félix M. Abel. *Jérusalem. Recherches de topographie d'archéologie et d'histoire*. Livre II/3. Paris: J. Gabalda, 1922.
- WALTER, Christopher. "Christological themes in the Byzantine marginal Psalters from the ninth to the eleventh century." *Revue des études byzantines* 44 (1986): 269–287.
- WELLESZ, Egon. "The Akathistos. A study in Byzantine hymnography." *Dumbarton Oaks Papers* 9–10 (1956): 142–174.
- WESSELSCHMIDT, Quentin F. (ed.). *Ancient Christian commentary on Scripture. Old Testament*. Book 8. *Psalms 51–150*. Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 2007.

Kristina Ž. Miloradović

NEBUCHADNEZZAR'S DREAM IN EASTERN CHRISTIAN ILLUSTRATED
PSALTERS AS AN EMBLEM OF GOD'S ABODE IN ZION

Summary

Psalm 67 (68) represents one of the major textual sources for the sacral topography of the Old Testament. Using various intertextual allusions, the poet forms a dynamic picture of the movement of the Lord together with the people of Israel to their desired destination. The poetic culmination of the psalm are enigmatic verses that describe the Lord's abode – *The mountains of Bashan are majestic mountains; / rugged are the mountains of Bashan. / Why gaze in envy, O rugged mountains, / at the mountain where God chooses to reign, / where the LORD himself will dwell forever?* [Ps 67 (68): 15–16]. The canonical reading of the psalm (in which the important motif of the Ark of the Covenant is emphasized) indicates that the mountain the Lord chose for his abode and home is Mount Zion in Jerusalem. Consequently, Ps 67 (68) becomes part of a rich dogmatic-liturgical corpus that characterises Zion as the cosmic center of the Christian topographic map and the *locus sanctus* which absorbed Sinai and Edenic exegetical values.

The artistic interpretation of the verses of Ps 67 (68): 15–16 in all preserved Eastern Christian illustrated psalters includes various iconographic variants of *Nebuchadnezzar's dream*, the representation of an event described in the Old Testament book of the prophet Daniel (Dan 2). The well-known story of the dream of the Babylonian emperor speaks about an idolatrous statue made of different materials (gold, silver, honey, iron, and iron mixed with clay) crushed by a stone rolled away from the mountain without hands; that stone will grow to become a greater mountain and fill the whole earth. Early Christian and medieval Eastern Christian theologians interpreted the Old Testament narrative in a Christological context – the stone that rolled away from the mountain represents Christ and his sinless conception in the womb of the Mother of God; the incarnation of Christ and later New Testament events from the Christian salvation history led to the establishment of the eternal kingdom of God (as opposed to the transient kingdoms embodied in destroyed idolatrous sculpture). It follows that the story of *Nebuchadnezzar's dream* was an Old Testament type of image of the Incarnation and the story of the final establishment of the Lord's reign, thematically completely consistent with the picture of the Lord's eternal abode on Mount Zion from Psalm 67 (68).

Analogous iconographic variants of *Nebuchadnezzar's dream* can already be found on the pages of a psalter from the 9th century – the Mount Athos manuscript Pantokrator 61 (Athos, *Pantokrator 61*, fol. 83^v) and the Hludov Psalter (Moscow, State Historical Museum, *129d*, fol. 64^r). Iconographically related miniatures are also found in the 11th-century psalters – the London Psalter (London, British Library, *Add. 19352*, fol. 84^r), Barberini Psalter (Vatican, Vatican Library, *Barb. Gr. 372*, fol. 110^v), and the Bristol Psalter (London, British Library, *Add. 40731*, fol. 105^v), as well as in later manuscripts, such as Hamilton's Psalter (Berlin, Berlin State Museums, *Kupferstichkabinett, 78A. 9*, fol. 132^v), Baltimore Psalter (Baltimore, Walters Art Museum, *W733*, fol. 29^r), and the Kyiv Psalter (St. Petersburg, Russian National Library, *1252 F VI*, fol. 88^v) from the 14th century. The dogmatic core of the illustration of *Nebuchadnezzar's dream* in Ps 67 (68): 15–16 is highlighted by the image of the medallion of the Mother of God with Christ Emmanuel on the top of the mountain. The emblematic representation of the Mother of God as the abode of the Lord in the Munich

Psalter from the 14th century (Munich, Bavarian State Library, *Cod. Slav. 4*, fol. 85^v), is based on the same ideas but independent of the Old Testament narrative and can also be joined to the corpus of the illustrations of Ps 67 (68).

From the Christological interpretation of the narrative of *Nebuchadnezzar's dream* emerged the Christological-Marian symbols of stone and mountain, which are based on dogmatic interpretations of the eternal abode of the Lord and poetically developed in the liturgy and hymnography of the East. Complex and interconnected theological ideas that permeate Ps 67 (68): 15–16 and its accompanying illustrations (Virgin Mary the Mountain, Christ the Stone, Incarnation as the initial event of the master plan of salvation, eschatological image of God's kingdom) found a place in various art programs of the Middle Ages (fresco programs of Mariological and eschatological symbolism or the throne icons of the Mother of God surrounded by the prophets).

It follows that the Old Testament archetypes of Virgin Mary the Mountain and Christ the Stone were emblems of the Incarnation and the salvation history plan. Based on this soteriological idea, expressed in the verses of Ps 67 (68) and the accompanying illustrations, an archetypal image of salvation is created, embodied in the final abode of the Lord in the historical (Ark of the Covenant in Solomon's temple) and eschatological sense (New Zion/Jerusalem in which the righteous will reside). Due to the equating of the universal Christian kingdom whose Lord dwells in the temple of Zion with the image of the Mother of God as the abode of the Logos, the visual representations of *Nebuchadnezzar's dream* were enriched with Christological visual commentary, sublimated in the medallion of the Mother of God and the child on the top of the mountain.

Keywords: Psalm 67 (68), *Nebuchadnezzar's dream*, Virgin Mary the Mountain, Christ the Stone, Incarnation.